

також зроблено аналіз життя та творчих пошуків викладача М. Самокиша. Окреслено практичну та теоретичну складову праць маляра М. Жука. Звернуто увагу на пошуки й процеси становлення вказаних представників, їх індивідуальних творчих інтерпретацій.

У тексті сформовано чотири унікальних етапи різновекторних методичних підходів для реалізації авторського зображення. Сформовано їх покрокове виконання для композиційного аркушу у вигляді коротких змістовних вказівок, з акцентом на використання отриманих знань у вигляді їх синтезу чи вибіркового застосування одного із варіантів. Проаналізовано визначенні авторами професійні поради, які стосуються початкового становлення творчого процесу відносно самостійної праці не тільки учнем, а й художником-педагогом.

Ключові слова: мистецька освіта, малюнок з натури, художник-педагог, митець, методика, творчі пошуки, творча композиція.

УДК 37.01-055.2(477.54/.62)"18/19"

**ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF FEMALE GYMNASIUM
EDUCATION IN THE SOUTHEASTERN REGION OF UKRAINE (SECOND
HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)**

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ
ПІВДЕННО-СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ –
ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Сергій Фатальчук

кандидат педагогічних наук, доцент
E-mail: s-fatalchuk@ukr.net
ORCID 0009-0002-9815-8801
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет», Україна

Serhii Fatalchuk

Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor
E-mail: s-fatalchuk@ukr.net
ORCID 0009-0002-9815-8801
SHEI "Donbas State Pedagogical
University", Ukraine

ABSTRACT

The article analyzes the peculiarities of the formation and development of female gymnasium education in the southeastern region of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries. Under female gymnasium education, it's considered women's general secondary education, which could be obtained in gymnasiums and pro-gymnasiums of the studied region. It is found out that gymnasiums were of different forms of ownership (state, private, public) and subordinated to different departments (Ministry of National Education, Department of Empress Maria, General Secretariat). It is established that the spread of the set of female gymnasiums was facilitated by the intensive development of the industry and economy of the studied region (urbanization of the region, its transformation into a powerful and industrial center of the Russian Empire), which required educated workers in various branches of the economy; granting the rights to female graduates to receive higher and additional special education (medical, paramedic, pedagogical) to work in public and state institutions; reforming the system of female education in the Empire, which was recognized as an

urgent need to train teachers for primary school.

On the basis of the identified factors that contributed to the formation of female gymnasium education in the studied region, 4 conditional stages of its development are distinguished: the 1st stage – 1870–1904, the 2nd stage – 1905–1913, the 3rd stage – 1914–1916, the 4th stage – 1917–1920. The quantitative component of the set of gymnasium institutions in various localities of the Southeastern region in the specified periods is established. The role of private individuals (stage 1) and local communities (stages 2–4) in the expansion of the set of female gymnasiums is revealed.

It is revealed that during the 1st and 2nd stages of the development of female gymnasium education in the studied region, educational institutions were distributed in large cities (Mariupol, Bakhmut, Luhansk, Sloviansk); during the 3rd and 4th stages – in industrial settlements and even villages (the village of Yenakieve, the village of Druzhkivka, the village of Lysychansk, etc.), which later “grew up” into industrial cities. It has been established that political changes in the Empire (World War I and Civil War, creation of Ukrainian statehood), as well as the final capture of the studied region by the Bolsheviks and, as a result, the destruction of the old education system influenced the dynamics of the development of the set of gymnasium institutions.

Key words: *Southeastern region, gymnasium education, women’s education, public initiative, private individuals, content of education, professional training.*

Актуальність теми. Концептуальні зміни в економічній, соціокультурній і духовній сферах життєдіяльності сучасного українського суспільства змінюють вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців різних галузей. Оновлення освітнього простору України неможливе без посереднього вдосконалення і трансформації, професійного та особистісного розвитку населення. Одним із головних завдань, що стоять перед українською історико-педагогічною наукою в наш час, є узагальнення досвіду вітчизняної науки, історіографічний аналіз накопичених знань, дослідження тих чи тих суспільно-освітнянських інновацій, виявлення рівня їхнього розроблення. На нашу думку, цьому сприятиме вітчизняний і регіональний педагогічний досвід, який був накопичений у роботі жіночих гімназійних закладів південно-східного регіону України (адміністративні та географічні межі Донецької й Луганської областей) упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню південно-східного регіону України (східноукраїнського регіону) досліджуваного періоду в історико-соціальному і культурному контексті присвячені наукові доробки В. Башкіна, К. Красильникова, В. Курила, Б. Локотоша, Т. Миронова, С. Нестерцова, В. Подова, О. Приколоти, Л. Скворцова, С. Татарінова, А. Шевченко, О. Щербиніна та ін.

Проблемі стану освіти й педагогічної думки досліджуваного регіону присвятили свої наукові праці Р. Баклагіна, Ж. Ільченка, Ж. Крижна, В. Курила, О. Неживого, В. Подова, Н. Романоф, С. Татарінова, Л. Терських, С. Фатальчука та ін. Грунтовнішими серед них, на нашу думку, є наукові дослідження В. Курила «Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у ХХ столітті» (Курило, 2000), Н. Романоф «Розвиток професійної освіти в східноукраїнському регіону в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття» (Романоф, 2012), С. Фатальчука «Становлення та розвиток гімназійної

освіти східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX століття)» (Фатальчук, 2010) та Л. Терських «Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині кінці XIX – початку XX століття» (Терських, 2001). Аналіз стану досліджуваної проблеми засвідчує, що значну частину історичних джерел, особливо архівних матеріалів, що стосуються розвитку жіночої гімназійної освіти на сучасній території південно-східної України в другій половині XIX – на початку XX століття, висвітлено недостатньо.

Формулювання цілей (мета) статті, постановка завдання. Метою статті є дослідити процес становлення і розвитку жіночої гімназійної освіти південно-східного регіону України в другій половині XIX – на початку XX століття, зокрема виявити його етапи та обґрунтувати чинники, які впливали на них. Для досягнення окресленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) виявити передумови і розкрити чинники, які сприяли створенню системи жіночої гімназійної освіти в південно-східному регіоні України; 2) визначити етапи і тенденції розвитку системи жіночої гімназійної освіти в досліджуваній період; 3) охарактеризувати процес формування мережі жіночих гімназійних закладів південно-східного регіону України в другій половині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ґрунтовний аналіз архівних матеріалів, наукової та історико-педагогічної літератури, які відображають стан розвитку освіти в досліджуваній період, дає можливість стверджувати, що на розвиток жіночої гімназійної освіти в південно-східному регіоні України впливали два основні чинники: соціально-економічні умови розвитку імперії загалом і регіону зокрема; загальнодержавні тенденції становлення освіти і педагогічної думки за умови їхньої відповідності регіональним вимогам. Саме від взаємодії цих чинників значною мірою залежала динаміка освітніх процесів у досліджуваному регіоні. Зважаючи на цей факт, дослідження передумов виникнення і розвитку жіночої гімназійної освіти розглядається в контексті суспільно-освітніх процесів, які відбувалися загалом по російській імперії.

У другій половині XIX – на початку XX століття південно-східний регіон України в територіально-адміністративному відношенні входили до складу російської імперії: Катеринославської і Харківської губерній, а також області Війська Донського. Так, до Харківської губернії були віднесені Ізюмський і Старобільський повіти; Катеринославської губернії – Бахмутський, Маріупольський і Слов'яносербський повіти; до території області Війська Донського – сучасні Волноваський, Покровський і південні частини Маріупольського і Краматорського районів Донецької області.

Вищеокреслений детальний розподіл за адміністративними частинами досліджуваного регіону є важливим для розуміння освітніх процесів, що мали місце в досліджуваній період. Як було з'ясовано в результаті наукового пошуку, у різних повітах і місцевостях регіону процес становлення жіночої гімназійної освіти відбувався нерівномірно в різні періоди і був обумовлений місцевими соціальними, економічними і освітянськими чинниками.

Термін «гімназія» (від гр. *gymnasion*) спочатку означав місце для гімнастичних вправ, пізніше він використовувався для назв закладів (загальноосвітніх шкіл), де вели свої бесіди філософи, учені, риторичи. В епоху

Відродження ця назва була застосована гуманістами стосовно шкіл, які готували учнів до вступу в університет. У другій половині XIX – на початку XX століття термін «гімназія» закріпився за школами, які безпосередньо готували до вступу в університети Німеччини, Болгарії, Греції, Данії, Сербії, а також Австро-Угорщині та Росії (Фатальчук, 2010: 31).

До жіночих гімназійних закладів відносимо загальноосвітні середні суто жіночі, а також змішаного типу (навчалися, як хлопці, так і дівчата) навчальні заклади: прогімназії і гімназії (різних типів власності і підпорядкування). У досліджуваній період жіночі гімназійні заклади призначалися для отримання середньої освіти для дітей дворян і чиновників, і навіть дітей батьків з інших станів (міщан, іновірців і навіть селян). Термін навчання згідно зі штатним розкладом включав для чотирьохкласної жіночої прогімназії 4 роки навчання; для жіночої гімназії – 8 років. Відмітимо, що 8-й додатковий клас поділявся на 2 професійні напрями: загальноосвітній і педагогічний. Випускниці мали право вступу до університетів, вищих професійних курсів (медичних, фельдшерських, сільськогосподарських тощо), а також займатися педагогічною (викладацькою) діяльністю. Остання була найбільш затребуваною особливо серед дітей незаможних сімей.

Для подальшого дослідження доцільним є умовне виокремлення 4-х етапів розвитку жіночої гімназійної освіти досліджуваного регіону: 1-й етап – 1870–1904 рр., 2-й етап – 1905–1913 рр., 3-й етап – 1914–1916 рр., 4-й етап – 1917–1920 рр. Такий умовний розподіл дозволив охарактеризувати як соціальні економічні та освітнянські чинники, так і окреслити важливість ролі ініціаторів і фундаторів створення мережі жіночих гімназійних закладів упродовж окремих періодів.

Нижня межа дослідження – 1870 р. – обумовлена суспільними й освітніми реформами 60-х років XIX століття і прийняттям «Положення про жіночі гімназії», яке стало рушійною силою для організації перших жіночих прогімназій у досліджуваному регіоні. Верхньою межею – 1920 р. – є час реорганізації жіночих гімназійних закладів і введення замість них єдиних трудових шкіл.

Аналіз першого етапу (1871–1904 рр.) показав, що реформи 60-х років XIX століття (селянська, судова, військова) мали велике значення для розвитку місцевого самоврядування в російській імперії і зокрема досліджуваному регіоні. Так міські і земські реформи сприяли розвитку місцевої ініціативи щодо розвитку промислових і торговельних підприємств, побудові лікарень і публічних бібліотек, відкриттю різних типів освітніх закладів, зокрема і жіночих гімназійних (Сірополко, 2001). На початку 1871 р. відбулася подія, яка, на наш погляд, стала рушійною силою, що активізувала створення жіночих гімназійних закладів на території південно-східного регіону України. Саме в цей час було прийнято державну постанову «Высочайшее повеление по предмету допущения на службу в общественные и правительственные учреждения», у якій узаконювалися і значно розширювалися можливості вихованок жіночих гімназій і прогімназій (Харківські губернські відомості, 1871). Згідно з цією постановою дівчата, які успішно закінчили курс гімназії, мали право продовжити освіту, наприклад, після прослуховування спеціальних курсів їм дозволялося працювати фельдшерами, медсестрами, займатися аптекарською справою в жіночих лікувальних закладах, а також навчаючись на «жіночих курсах акушерських

наук». Саме з цього часу жінки отримали дозвіл на роботу в телеграфному відомстві (Лутаєва, 1998).

Першим жіночим гімназійним закладом на території досліджуваного регіону стала приватна Дмитрівська прогімназія, яка розпочала свою роботу в 1873 р. При прогімназії функціонували педагогічна і піклувальна ради. Головою педагогічної ради було призначено штатного наглядача Дмитрівського повітового училища Олексія Івановича Спасьонова, головою піклувальної ради – дружину статського радника Надію Миколаївну Попову (Список службовців і викладачів Харківського навчального округу, 1886).

На час свого заснування вона включала 4 основних класи і 1 підготовчий. Кількість вихованок складала 101 особу, начально-виховний процес здійснювало вісім викладачів. У прогімназії вивчали Закон Божий, російську мову, математику, природничу історію, географію, співи, а також рукоділля. Дмитрівська прогімназія з підготовчим класом утримувалася винятково на кошти міської думи та суми зборів за навчання. Відзначимо, що Дмитрівська прогімназія розміщувалася в спеціально збудованому для неї приміщенні і відповідала санітарно-гігієнічним вимогам, які висувалися до навчальних закладів такого типу.

Важливим кроком у розвитку гімназійної освіти досліджуваного регіону стало відкриття в м. Маріуполі в 1876 р. приватної жіночої прогімназії. Ініціатором її створення був відомий в освітніх колах російської імперії педагог, дослідник і публіцист Ф. Хартахай. З огляду на те, що дозвіл на відкриття жіночих навчальних закладів надавався лише особам жіночої статі, Ф. Хартахай домовився з вчителькою С.-Петербурзької жіночої гімназії А. Генглець, яка прийняла на себе відповідальність в отриманні дозволу на відкриття гімназії. На час свого заснування прогімназія включала 1 підготовчий і 1 перший клас. Кількість вихованок налічувала лише 48 осіб (Маріуполь та його околиці..., 1892).

У зв'язку з тим, що прогімназія не змогла набрати в перший рік свого функціонування достатньої кількості вихованок (відсутність у м. Маріуполі учениць із необхідним багажем знань), керівництво було змушене відкривати кожного року по одному класу, і лише в 1880 та 1881 рр. досягло повного складу гімназії. Паралельно з розвитком прогімназії і враховуючи позитивні перспективи від створення гімназій, міське населення не переставало клопотати перед Маріупольською міською думою і Департаментом державної економіки імперії про отримання дозволу на реорганізацію приватної Маріупольської прогімназії в державну жіночу гімназію. Основною мотивацією був той факт, що існувала нагальна потреба місцевого населення в якісній освіті, яка для переважної більшості дітей була неможливою, бо їх потрібно було посилати на навчання до Таганрога, Ростова, Харкова, Катеринослава, виховний вплив із боку батьків зменшувався, а це впливало і на якість освіти (Маріуполь та його околиці..., 1892). Відзначимо, що саме Маріупольська жіноча гімназія перша в південно-східному регіоні України отримала статус державної і залишалася взірцем для інших жіночих закладів у досліджуваній період (Фатальчук, 2010).

Подальшим кроком у розвитку жіночої гімназійної освіти впродовж 1-го етапу стало відкриття в 1883 р. двох прогімназій у м. Слов'янську та м. Старобільську. Сприяло цьому, на наш погляд, освітнє нововведення («Височайше повеління»), що було прийнято 14.02.1883 р. і дозволяло дівчатам,

які закінчили прогімназії або 4 класи гімназії, отримувати звання учительок початкових шкіл. Окрім того, після закінчення повного курсу навчання в жіночих гімназійних закладах випускниці отримували «атестати» і «посвідчення», що надавало їм право на отримання першого класного чину Імперської державної служби (Огляд діяльності відомства МНО (Міністерства народної освіти)..., 1901).

У 1883 р. у м. Слов'янську на базі жіночого початкового училища (1864 р. відкриття), розпочинає роботу перша Слов'янська державна прогімназія з підготовчим класом. Головою піклувальної ради прогімназії було призначено Дарину Петрівну Ісакову, дружину місцевого купця. Начальницею гімназії було призначено Олександрю Іванівну Приходько, а головою педагогічної ради став училищний інспектор Слов'янського міського чотирьохкласного училища, колезький асесор Андрій Йосипович Божко. У Слов'янській прогімназії вивчали Закон Божий, російську, французьку мови, краснопис, історію, географію математику (Список службовців і викладачів Харківського навчального округу, 1886).

У жовтні 1884 р. була відкрита четверта на території досліджуваного регіону жіноча чотирьохкласна державна прогімназія в м. Бахмуті, яка отримала назву її Імператорської Величності Великої княгині Марії Павлівни. Очолила гімназію Єлизавета Степанівна Ткаченко, головою педагогічної ради призначено директора чоловічої гімназії Сергія Олександровича Назарова. Опікувалася прогімназією Антоніна Іванівна Жулинська, за сприяння якої в 1896 р. цей заклад отримав статус повної 7-класної гімназії з 8-м педагогічним класом. У гімназії функціонувало 3 паралельних класи і 1 підготовчий (Фатальчук, 2010: 51).

1 червня 1902 р. розпочала роботу перша Луганська жіноча гімназія. Вона мала у своєму складі молодший і старший підготовчі класи, 7 основних, восьмий додатковий клас, а також перший паралельний клас і стала п'ятим навчальним закладом у регіоні, що був створений упродовж 1-го етапу досліджуваного періоду. Очолювала першу Луганську жіночу гімназію Єлизавета Миколаївна Бутову, а головою педагогічної ради обрано Інокентія Леонтійовича Бутова – директора Луганської чоловічої гімназії (Луганський державний обласний архів, ф.42, оп.1, од. зб. 8).

Підсумовуючи перший етап розвитку жіночої гімназійної освіти в південно-східному регіоні України, констатуємо, що заклади освіти розміщувалися у великих повітових містах регіону – Бахмуті, Маріуполі, Старобільську, Слов'янську, де мешкала достатня кількість заможного населення, для задоволення освітніх потреб яких вони і відкривалися. Відзначимо також факт відкриття спочатку прогімназій, які згодом реорганізовувалися в гімназії.

Другий етап (1905–1913 рр.) розвитку жіночої гімназійної освіти регіону пов'язуємо з інтенсивним розвитком і модернізацією промисловості досліджуваного регіону. Так, залучення іноземного капіталу і сучасних технологій виробництва сприяли створенню нових підприємств та збільшенню кількості населення, насамперед міського. Наслідком цього процесу стало виникнення нових промислових районів, міст і селищ. Сучасне виробництво вимагало кваліфікованих (грамотних) робітників і потреби населення в освіті, що насамперед зумовило відкриття професійних і загальноосвітніх закладів різних типів і форм власності. Саме тому почало обговорюватися питання про

надання можливості приватним особам і педагогічним громадам відкривати з дозволу міністерства нові професійні початкові і середні школи.

Умовно другий період розпочинається створенням упродовж 1905–1906 рр. 4-х приватних жіночих прогімназій у м. Луганську, м. Слов'янську, м. Маріуполі та селищі Юзівка (м. Донецьк). Так, у 1905 р. започатковано роботу приватної жіночої прогімназії Р. Воскресенської в м. Луганську та приватної жіночої прогімназії В. Остославської в м. Маріуполі. Це були другі приватні жіночі гімназійні навчальні заклади в цих містах (Луганський державний обласний архів, ф. 41, оп. 1, од. зб. 4, арк. 15–23; Огляд діяльності відомства МНО (Міністерства народної освіти)..., 1901).

У м. Слов'янську в 1905 р. розпочинає роботу перша приватна прогімназія, започаткована Ольгою Петрівною Янковською, яка одночасно виконувала і функцію начальниці цього закладу. У 1910 р. за піклуванням Сергія Степановича Орлова цей навчальний заклад було реорганізовано в другу жіночу гімназію (Терських, 2001).

3 липня 1906 р. у сел. Юзівка була відкрита перша жіноча Юзівська прогімназія, заснована дочкою духівника Марфою Миколаївною Левицькою. Відповідно до розпорядження Міністерства народної освіти від 15 червня 1911 р. вона була реорганізована в приватну жіночу гімназію М. Левицької.

4 вересня 1906 р. у складі трьох основних відділень і підготовчого класу розпочала свою роботу друга жіноча гімназія в м. Бахмуті. Начальницею гімназії було призначено Ольгу Гаврилівну Бервольф, піклувальницею гімназії – Віру Петрівну Несторову.

Із 1907 р. по 1913 р. розпочали навчальний процес такі створені заклади: Друга жіноча чотирьохкласна прогімназія з підготовчим класом у сел. Юзівка, започаткована Софією Костянтинівною Дмитрієвською, приватна жіноча семикласна гімназія з підготовчим класом Емілії Річардівни Бражникової; Друга приватна прогімназія «з правами для учнів» М. Дарій у м. Маріуполі; Друга приватна Луганська прогімназія К. Чвалинської. Катерина Петрівна Чвалинська виконувала одночасно і функції начальниці створеної нею прогімназії (Фатальчук, 2010).

Соціально-економічні та політичні події першого десятиріччя ХХ ст. у російській імперії сприяли створенню громадських національних організацій – «Просвіт». Указані національні організації сформувалися в таких містах: Одесі, Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі та на інших територіях сучасної України. Головною метою «Просвіт» було сприяння розвитку культури та освіти. Активна суспільна діяльність Катеринославської «Просвіти» щодо створенню освітніх закладів на території досліджуваного регіону розпочалася в 1912 р. із відкриттям у с. Лисичанську приватної жіночої прогімназії (Список навчальних закладів відомства МНО (крім початкових) по містах і селищах, складений до 1-го січня 1913 р., 1913).

Підсумовуючи другий етап розвитку жіночої гімназійної освіти (1905–1913 рр.), констатуємо, що на території досліджуваного регіону було відкрито 11 жіночих гімназійних закладів (1 державний та 10 приватних і громадських). Відзначимо, що більшість жіночих гімназійних закладів відкривалися в невеликих містах і селищах (Юзівка (Донецьк), Костянтинівка, Лисичанськ, Макіївка). Поширення приватних і громадських жіночих гімназійних закладів

упродовж цього етапу сприяло підготовці вчителів (учительок) для початкової школи; абітурієнтів до вищих навчальних закладів імперії, а також різного роду жіночих курсів, після закінчення яких випускниці отримували свідоцтва з професій різних галузей.

1914 рік ознаменував третій період розвитку жіночої гімназійної освіти досліджуваного регіону (1914–1916 рр.) Відповідно до наших наукових розвідок він характеризувався спадом педагогічної активності, що пов'язано з відволіканням на Першу світову війну, у якій брала активну участь російська імперія. Упродовж третього періоду в досліджуваному регіоні започатковано роботу лише 2-х гімназійних закладів, у яких отримували середню освіту жінки: Дебальцевська змішана гімназія громадської організації «Просвіта» та громадська жіноча гімназія в м. Єнакієві, яку утримували на власні кошти мешканці міста (Одеський державний обласний архів, ф. 2, оп. 35, спр. 1657).

Особливістю третього етапу розвитку жіночої гімназійної освіти полягає у відкритті перших змішаних навчальних закладів (навчалися разом дівчата і хлопці). Причини, які спонукали до цього, були не стільки педагогічні, а практичні (матеріальні) чинники. Відмітимо, що незважаючи на запити в якісній середній освіті, переважна більшість громад невеликих (нещодавно створених) міст і селищ не мала змоги утримувати паралельно чоловічі та жіночі гімназійні заклади, а тому були змушені відмовлятися від роздільної середньої школи (Олейнина, 2015). Ураховуючи відсутність необхідних фінансових і матеріальних ресурсів у громадах (кошти направлялися на потреби військовим), основним надходженням на утримання гімназійних закладів ставала плата за навчання, яка залежала від числа учнів, яких інколи було недостатньо. Саме тому доречним було утримувати змішані гімназійні заклади і створювати там більш сприятливі умови функціонування (навчально-методичне забезпечення, якісний педагогічний склад, утримання приміщень тощо). Саме ці переваги, на наш погляд, стали основними під час відкриття Дебальцівської змішаної чотирьохкласної прогімназії з підготовчим класом громадської організації «Просвіта», яка розпочала роботу в 1916 р. Директором гімназії, на час заснування, було обрано М. Блабненського (Фатальчук, 2010).

Четвертий етап (1917–1920 рр.) в історії жіночої гімназійної освіти південно-східного регіону України характеризується як період національного відродження та створення української шкільництва. Задля задоволення потреб та вимог українського громадянства в українській школі почали відкривати нові школи-гімназії. Так, на території дослідного регіону були відкриті дві державні українськомовні гімназії: у с. Дружківка (змішаного типу) та м. Бахмуті. У гімназії викладалися історія України, українська і німецька мови, математика (Центральний державний архів органів влади України (м. Київ), ф. 2201, оп. 1, спр. 416, арк. 230).

Із 1918 р. відбувалася масова українізація підготовчих та 1-2-х класів наявних гімназійних закладів. Складність цього процесу полягала у відсутності достатньої кількості педагогічних працівників, які вільно володіли українською мовою, та українськомовних підручників (Одеський державний обласний архів, ф. 42, оп.35, спр. 2087, 128 арк.). Паралельно з українськомовними жіночими гімназійними закладами відкривалися і російськомовні: Маріупольська Катеринославська єпархіальна жіноча гімназія, Дмитрівська гімназія змішаного

типу, що утримувалась на кошти Дмитрівської культурно-освітньої громади, Попаснянська змішана громадська гімназія товариства «Просвіта» та класична гімназія змішаного типу в м. Єнакієве (Фатальчук, 2010).

Характерною ознакою четвертого етапу розвитку жіночої гімназійної освіти на території дослідного регіону була активна діяльність, яку проводили місцеві громади. Так, наприклад, мешканці м. Єнакієве задля найефективнішого сприяння створенню в місті класичної змішаної гімназії організувалися в батьківську спілку сприяння створенню гімназії. Для обговорення проблем, які намагалася вирішити Спілка, створювалися окремі секції: виховання і навчання в сім'ї; взаємодопомога батьків; видавництво підручників на кооперативні кошти; закупівля підручників, посібників та всього необхідного для навчання і виховання дітей; відкриття батьківських клубів, бібліотек; видавництво друкованих органів; допомога малозабезпеченим учням; розумне використання дозвілля тощо (Одеський державний обласний архів, ф. 2, оп. 35, спр. 1657). Відзначимо, що на ефективність функціонування жіночих гімназійних закладів упродовж четвертого етапу розвитку жіночої гімназійної освіти досліджуваного регіону значно впливала часта зміна політичної влади (Тимчасовий російський уряд, Українська Центральна Рада, влада генерала Денікіна і більшовицька).

Так, на початку 1920 р. з остаточним приходом більшовицької влади на території південно-східного регіону України відбулася загальна реорганізація системи освіти досліджуваного регіону. Жіночі гімназійні заклади припинили функціонування, замість них були введені єдині трудові школи, у відповідні класи яких і були включені учениці цих закладів (Сірополко, 2001).

На основі аналізу архівних джерел, наукової та історико-педагогічної літератури можна зробити висновок, що розвиток жіночої гімназійної освіти в південно-східному регіоні України в другій половині XIX – на початку XX століття обумовлювався соціальними, економічними, політичними, педагогічними і культурними чинниками.

У такий спосіб упродовж четвертого етапу (1917–1919 рр.) розвитку гімназійної освіти в східноукраїнському регіоні було відкрито 11 гімназійних навчальних закладів, серед яких 1 державна «змішана» українськомовна гімназія, 5 громадських гімназій (4 змішаного типу, 1 жіноча). Вони започатковувалися зусиллями держави, громадськими об'єднаннями та приватними особами.

На основі опрацьованих архівних матеріалів, історико-педагогічної літератури було встановлено, що впродовж досліджуваного періоду на території південно-східного регіону України функціонувала мережа жіночої гімназійної освіти, яка включала 24 заклади: 18 жіночих гімназій і прогімназій (6 державних, 2 громадські та 10 приватних); 6 гімназій змішаного типу (1 державна і 5 громадських). Аналізуючи розвиток гімназійної освіти другої половини XIX – початку XX століття в досліджуваному регіоні, умовно можна виділити 4 етапи еволюції жіночої гімназійної освіти: 1) 1864–1904 рр.; 2) 1905–1913 рр.; 3) 1914–1916 рр.; 4) 1917–1920 рр.

На першому етапі (1870–1904 рр.) виникає нагальна необхідність відкриття жіночих гімназійних закладів на території південно-східного регіону України. Особливо відзначимо активну діяльність земств, які порушували клопотання перед Міністерством народної освіти про надання дозволу на відкриття прогімназій та

надавали кошти на їхнє утримання. Контроль за діяльністю жіночих державних гімназій і прогімназій було покладено на МНО (Міністерство народної освіти) та Відомство установ Імператриці Марії. Відзначимо також заслуги приватних осіб (Ф. Хартахая і М. Дякова), які відіграли значну роль у відкритті жіночих гімназійних закладів у м. Маріуполі та м. Старобільську. Завдячуючи їхнім зусиллям, було отримано дозвіл на відкриття перших державних жіночих гімназійних закладів.

Упродовж першого етапу дослідження відбувалися активні процеси, пов'язані з реформуванням жіночої гімназійної освіти імперії (1871 р., 1880 р., 1900 р.). Відзначимо і незначну кількість вихованок закладів, що, на нашу думку, пов'язано як з пересторогою батьків до якості наданих освітніх послуг, так і недостатнім фінансуванням. Стан навчально-матеріальної бази та кадрового забезпечення був посереднім, за невеликим винятком, і покращувався лише за рахунок додаткових субсидій з боку держави та коштів приватних осіб.

На першому етапі розвитку жіночої гімназійної освіти на території південно-східного регіону України було відкрито 5 державних жіночих гімназій. Вони утримувалися переважно на кошти місцевих бюджетів і державних субсидій. Відзначимо і адміністративне їхнє розміщення. Так, наприклад, на території області Війська Донського, що входила до складу досліджуваного регіону, суспільної активності щодо середньої освіти дівчат виявлено не було. Жіночі гімназійні заклади функціонували у великих містах регіону, де мешкала достатня кількість заможного населення (Маріуполь, Луганськ, Слов'янськ). Характерною особливістю розвитку жіночої гімназійної освіти досліджуваного регіону було те, що спочатку відкривалися прогімназії, які згодом реорганізовувалися в гімназії.

Другий етап (1905–1913 рр.) характеризується відкриттям поряд із державними суто приватних жіночих гімназійних закладів (фінансувалися за кошти учениць). Матеріальний стан і кадрове забезпечення останніх було більш якісним. Упродовж указанного періоду проходять активні процеси з реорганізації наявних прогімназій у гімназії, які відкривалися під час першого етапу. Із 1905 по 1913 рр. було відкрито 11 жіночих гімназійних закладів (1 державний та 10 приватних і громадських).

На третьому етапі (1914–1916 рр.) досліджуваного періоду відбувається гальмування процесу розвитку жіночої гімназійної освіти. На нашу думку, цей період характеризується напруженою суспільно-економічною ситуацією в імперії та регіоні зокрема, яка була викликана Першою світовою війною. Залишкове фінансування державою освітніх закладів (державні кошти зосереджено у військово-промисловій галузі), відтік іноземних інвестицій (неможливість оплати батьками за навчання у зв'язку зі втратою роботи) привели до затримки розвитку жіночої гімназійної освіти.

Відзначимо і деякі позитивні тенденції в суспільно-політичному житті регіону: піднесення патріотичних і революційних настроїв, зростання національної свідомості населення. На нашу думку, вони сприяли відкриттю 2-х жіночих гімназійних закладів місцевими громадськими організаціями: «Просвіти» і «Спілки сприяння розвитку освіти м. Єнакієво». Також відмітимо відкриття першої змішаної гімназії в досліджуваний період як альтернативи розвитку якісної середньої освіти для мешканців невеликих промислових селищ і міст регіону.

На четвертому етапі (1917–1920 рр.) в історії жіночої гімназійної освіти південно-східного регіону України настає період національного відродження в російській імперії. Суспільно-політичні зміни в імперії (революційні події) привели до зміни ладу, і водночас змінилося ставлення до нової української національної школи. Щоб задовольнити потребу українського громадянства в українській школі, почали відкриватися нові школи-гімназії, а також реорганізовуватися старі (уведення молодших класів гімназій з українською мовою викладання).

У південно-східному регіоні України впродовж 4-го етапу досліджуваного періоду було започатковано роботу 6-х жіночих гімназійних закладів, один із яких був суто з українською мовою викладання. На жаль, процес українізації і націоналізації не встиг набути масового поширення, причиною цього були важкі економічні і політичні умови в досліджуваному регіоні в цей період, а також часта зміна влади (регіон перебував в районі бойових дій). Ураховуючи це, слід усе ж відзначити ріст кількості жіночих гімназійних закладів, які відкривалися не лише в містах, але й у селах.

На час реорганізації жіночої гімназійної освіти в досліджуваному регіоні здійснювало навчально-виховний процес 24 жіночі заклади гімназійного типу: 18 гімназій і прогімназій (6 державних, 2 громадські та 10 приватних); 6 гімназій змішаного типу (1 державна і 5 громадських). У результаті перемоги радянської влади на території південно-східного регіону України всі загальноосвітні заклади, зокрема і жіночі, було реорганізовано, а замість них введені єдині трудові школи. Саме в цей час починається інтенсивна руйнація старої системи освіти, яку з приходом більшовицької влади довершили ідеологи радянської освіти.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Серед перспективних розвідок у цьому напрямі ми вважаємо за доцільне дослідження роботи змісту навчання в середніх професійних навчальних закладах південно-східного регіону України: комерційних і ремісничих училищах.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Высочайшее повеление по предмету допущения женщин на службу в общественные и правительственные учреждения. (1871). *Харьковские губернские ведомости*, 27.

Зинченко, Н. (1878). *Женское образование в России. Исторический очерк*. СПб.

Курило, В. С. (2000). *Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у ХХ столітті*. Луганськ: ЛДПУ.

Луганська приватна гімназія Р. Н. Воскресенської, м. Луганськ Словоносербського повіту Катеринославської губернії. Опис 1898–1918 рр. *Луганський державний обласний архів, ф. 41, оп. 1, од. зб. 4, арк. 15–23*.

Лутаєва, Т. В. (1998). *Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. (Автореф. дис. канд. пед. наук)*. Харків, Україна: Харківський нац. Унів. ім. Г.С. Сковороди.

Мариуполь и его окрестности. (1892). Мариуполь: Издание Почетного попечителя Д. А. Хараджаева, типо-литография А. А. Франкова.

О преобразовании частной женской гимназии Левицкой в Юзовскую городскую гимназию с правами казенных гимназий. (1917). *Державний обласний*

архів Донецької області, ф. 53, оп. 1, спр. 4а.

Об уставе 2-го Енакиевского Союза Родителей гимназии. *Одесский державный обласний архів, ф. 2, оп. 35, спр. 1657.*

Обзор деятельности ведомства МНП за время царствования Императора Александра III. (1901). С-Пб.

Олейнина, Е. А. (1915). Совместное обучение в средней школе. *Вестник воспитания, 1*, 168–187.

Романов, Н. І. (2012). Розвиток професійної освіти в східноукраїнському регіоні в другій половині XIX – першій половині XX століття. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Луганськ, Україна: Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка.

Сірополко, С. (2001). *Історія освіти в Україні*. Київ: Наук. думка.

Список державних середніх українських шкіл. *Центральний державний архів органів влади України (м. Київ), ф. 2201, оп. 1, спр. 416, арк. 230.*

Список учебных заведений ведомства МНП (кроме начальных) по городам и селениям, составленный к 1-му января 1913 г. (1913). Москва.

Список чиновников и преподавателей Харьковского учебного округа. (1886). Харьков. С. 502–555.

Статистические сведения о средних учебных заведениях Одесского учебного округа. (1918). *Одесский державний обласний архів, ф. 42, оп.35, спр. 2087. 128 арк.*

Терських, Л. М. (2001). Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині кінці XIX – початку XX століття. (Дис. канд. пед. наук). Луганськ, Україна: Луганський державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка.

Фатальчук, С. Д. (2010). *Становлення та розвиток гімназійної освіти східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX століття)*. Слов'янськ, Україна: Вид-во Б. Моторіна.

REFERENCES

Vysochayshee povelenie po predmetu dopushcheniya zhenshchin na sluzhbu v obshchestvennye i pravitelstvennye uchrezhdeniya [The highest command on the subject of the admission of women to serve in public and government institutions]. (1871). *Kharkovskie gubernskie vedomosti, 27.*

Zinchenko, N. (1878). *Zhenskoe obrazovanie v Rossii. Istoricheskiy ocherk [Women's education in Russia. Historical outline]*. SPb.

Kurylo, V. S. (2000). *Osvita ta pedahohichna dumka skhidnoukrainskoho rehionu u KhKh stolitti [Education and pedagogical thought of the Eastern Ukrainian region in the 20th century]*. Luhansk: LDPU.

Luhanska pryvatna himnaziia R. N. Voskresenskoj, m. Luhansk Slovianoserbskoho povitu Katerynoslavskoi hubernii. Opys 1898–1918 rr. [Luhansk private gymnasium of R. N. Voskresenska, Luhansk, Slavic-Serbian county, Katerynoslav province. Description 1898–1918]. *Luhanskyi derzhavnyi oblasnyi arkhiv, f. 41, op. 1, od. zb. 4, ark. 15–23.*

Lutaieva, T. V. (1998). *Teoriia i praktyka orhanizatsii osvity uchniv u himnaziakh Kharkova dr. pol. XIX – poch. XX st. [Theory and practice of organizing the education of pupils in Kharkiv gymnasiums of the second half of the 19th – the beginning 20th century]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Kharkiv:

Kharkivskiy nats. univ. im. H.S. Skovorody.

Mariupol i ego okrestnosti [Mariupol and its surroundings]. (1892). Mariupol: Izdanie Pochetnogo popечitelya D. A. Kharadzhaeva, tipo-litografiya A. A. Frankova.

O preobrazovanii chastnoy zhenskoy gimnazii Levitskoy v Iuzovskuyu gorodskuyu gimnaziyu s pravami kazennykh gimnaziy [On the transformation of the private women's gymnasium Levitskaya into the Yuzovsky city gymnasium with the rights of state gymnasiums]. (1917). *Derzhavnyi oblasnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. 53, op. 1, spr. 4a*.

Ob ustave 2-go Enakiyevskogo Soyuza Roditeley gimnazii [About the charter of the 2nd Enakievsky Union of Parents of the gymnasium]. *Odeskyi derzhavnyi oblasnyi arkhiv, f. 2, op. 35, spr. 1657*.

Obzor deyatel'nosti vedomstva MNP za vremya tsarstvovaniya Imperatora Aleksandra III [Overview of the activities of the Ministry of MNP during the reign of Emperor Alexander III]. (1901). SPb.

Oleynina, E. A. (1915). Coeducational at Comprehensive School [Sovmestnoe obucheniye v sredney shkole]. *Vestnik vospitaniya, 1*, 168–187.

Romanof, N. I. (2012). Rozvytok profesiinoi osvity v skhidnoukrainskomu rehioni v druhiy polovyni XIX – pershii polovyni XX stolittia [Development of vocational education in the Eastern Ukrainian region of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century]. (Extended abstract of PhD dissertation). Luhansk, Ukraine: Luhanskyi nats. univ. im. T. Shevchenka.

Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini [History of education in Ukraine]*. Kyiv: Nauk. dumka.

Spysok derzhavnykh serednykh ukrainskykh shkil [List of state secondary Ukrainian schools]. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv orhaniv vlady Ukrainy (m. Kyiv), f. 2201, op. 1, spr. 416, ark. 230*.

Spisok uchebnykh zavedeniy vedomstva MNP (krome nachalnykh) po gorodam i seleniyam, sostavlennyi k 1-mu ianvarya 1913 g. [List of educational institutions of the Ministry of MNP (besides primary) of cities and villages on the 1st of January]. (1913). Moscow.

Spisok chinovnikov i prepodavateley Kharkovskogo uchebnogo okruga [List of the officials and teachers of Kharkov educational district]. (1886). Kharkov. S. 502–555.

Statisticheskiye svedeniya o srednykh uchebnykh zavedeniyakh Odesskogo uchebnogo okruga [Statistical information on secondary educational institutions of Odessa educational district]. (1918). *Odeskyi derzhavnyi oblasnyi arkhiv, f. 42, op.35, spr. 2087. 128 ark*.

Terskykh, L. M. (2001). *Kulturolohichni osnovy rozvytku systemy osvity ta pedahohichnoi dumky na Donechchyni kintsi XIX – pochatku XX stolittia [Cultural foundations of the development of the education system and pedagogical thought in Donetsk region at the end of the 19th – the beginning of the 20th century]*. (PhD dissertation). Luhansk, Ukraine: Luhansk yi nats. univ. im. T. Shevchenka.

Fatalchuk, S. D. (2010). *Stanovlennia ta rozvytok himnaziinoi osvity skhidnoukrainskoho rehionu (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Formation and development of gymnasium education in the Eastern Ukrainian region (second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]*. Sloviansk, Ukraine: Vyd-vo: B.I. Motorin.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано особливості становлення і розвитку жіночої гімназійної освіти південно-східного регіону України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Під жіночою гімназійною освітою розглянуто жіночу загальну середню освіту, яку можна було отримати в гімназіях і прогімназіях досліджуваного регіону. З'ясовано, що гімназійні заклади були різних форм власності (державні, приватні, громадські) та підпорядкувалися різним відомствам (Міністерству народної освіти, Відомству Імператриці Марії, Генеральному Секретаріату). Установлено, що на поширення мережі жіночих гімназійних закладів сприяли: інтенсивний розвиток промисловості та економіки досліджуваного регіону (урбанізація регіону, перетворення його в потужний і промисловий центр російської імперії), який потребував освічених працівників у різних галузях господарства; надання прав випускницям отримувати вищу і додаткову спеціальну освіту (медичну, фельдшерську, педагогічну), працювати в суспільних і державних закладах; реформування системи жіночої освіти в імперії, що були викликані нагальною необхідністю підготовки вчителів для початкової школи.

На основі виявлених чинників, які сприяли становленню жіночої гімназійної освіти досліджуваного регіону, виокремлено 4 умовні етапи її розвитку: 1-й етап – 1870–1904 рр., 2-й етап – 1905–1913 рр., 3-й етап – 1914–1916 рр., 4-й етап – 1917–1920 рр. Установлена кількісна складова мережі гімназійних закладів у різних місцевостях південно-східного регіону в окреслені періоди. Розкрито роль приватних осіб (1-й етап) і місцевих громад (2–4-й етапи) в поширенні мережі жіночих гімназійних закладів. Виявлено, що впродовж I–II етапів розвитку жіночої гімназійної освіти в досліджуваному регіоні навчальні заклади поширювалися у великих містах (Маріуполь, Бахмут, Луганськ, Слов'янськ); упродовж III–IV етапів – у промислових селищах і навіть селах (с. Єнакієве, с. Дружківка, с. Лисичанськ тощо), які згодом «виростали» у промислові міста. Установлено, що на динаміку розвитку мережі гімназійних закладів вплинули політичні зміни в імперії (Перша світова і громадянська війни, створення української державності), а також остаточне захоплення досліджуваного регіону більшовиками, і як наслідок руйнація старої системи освіти.

Ключові слова: *південно-східний регіон, гімназійна освіта, жіноча освіта, громадська ініціатива, приватні особи, зміст освіти, професійна підготовка.*